A Rereading of the Themes of the Inscriptions of the Jame' Mosque (Congregational Mosque) of Hamedan

Zahra Purshabanian[1]

Abstract

In Iranian art and architecture, inscriptions have been considered valuable written documents since the past. These living historical documents differ from each other in terms of the time, place, and position of their placement in various buildings, and the materials used in their construction. The existence of inscriptions with Quranic verses and divine names written on them has a unique place in religious architecture, especially Islamic mosques. The religious verses and themes found on such inscriptions, in addition to revealing the beautiful word of God, also have a special spiritual meaning for Muslims and are a reminder of the concept of the oneness and presence of God. Upon entering the mosque, inscriptions throughout the building invite worshippers to praise God and help them understand His divine presence everywhere. Among the countless mosques in Iran, the Jame Mosque of Hamedan, as one of the oldest mosques, has a chain of artistic and architectural decorations from different Islamic centuries to the contemporary era, especially in the field of inscriptions. The present article is a theoretical research with a historical approach in a descriptive-analytical manner, documented by written library sources and documents and field studies, and its aim is to examine the concepts of the inscriptions of the Jame Mosque of Hamedan. These inscriptions, along with brickwork and tiling, in addition to their religious, ideological, and historical message and content, also reveal brilliant manifestations of Islamic thought, which were created by artists and calligraphers over a wide range of time periods. In line with the above objective, it can be concluded that the inscriptions used in the Jame Mosque of Hamadan are executed in Thuluth script, which, alongside other Islamic calligraphic styles such as Muqalli Kufic and Nastaliq, adorns both the interior and exterior spaces of the mosque with Quranic verses. The aforementioned building has been restored and decorated by masters of every era since the Qajar era, some of whose names are recorded on the walls of the Grand Mosque

Keywords: Hamedan, architecture, Jame Mosque, inscription, Quranic verses.

1. PhD in Archaeology.
Zahra_pourshabanian@yahoo.com

إعادة قراءة مضامين نقوش المسجد الكبير في همدان

زهرا پورشعبانيان[١]

الخلاصة

منذ القديم والى الان اعتُبرت النقوش في الفن والعمارة الإيرانية وثائق مكتوبة قيّمة. تختلف هذه الوثائق التاريخية الحية من حيث الزمان والمكان والموقع في المباني المختلفة، والمواد المستخدمة في بنائها. وجود النقوش التي تحمل آيات قرآنية وأسماءً إلهية يحتل مكانةً فريدةً في العمارة الدينية، وخاصةً في المساجد الإسلامية. فالآيات والمواضيع الدينية على هذه النقوش، بالإضافة إلى كشفها عن كلام الله الجميل، تحمل أيضاً معنىً روحاً خاصاً لدى المسلمين، وتُذكّر بمفهوم وحدانية الله ووجوده. عند دخول المسجد، تدعو النقوش المنتشرة في كل مكان من المبنى العباد إلى تسبيح الله، وتجعلهم يدركون وجوده الإلهي في كل مكان. ومن بين مساجد إيران العديدة، يُعد مسجد همدان الكبير، أحد المساجد العريقة، يزخر بسلسلة من الزخارف الفنية والمعمارية التي تعود إلى القرون الإسلامية المختلفة وحتى العصر الحديث، وخاصةً في مجال النقوش. المقال الحالي بحث نظري بمنهج تاريخي بأسلوب وصفي تحليلي موثق بالمصادر والوثائق المكتبية المكتوبة والدراسات الميدانية، ويهدف إلى دراسة مفاهيم نقوش المسجد الكبير في همدان. وتكشف هذه النقوش، إلى جانب أعمال الطوب والكاشى، بالإضافة إلى رسالتها ومحتواها الديني والعقائدي والتاريخي، عن مظاهر رائعة للفكر الإسلامي، أبدعها الفنانون والخطاطون على مدى فترات زمنية واسعة. بناءً على الهدف المذكور، يُمكن الاستنتاج أن الخطوط المستخدمة في زخارف مسجد همدان الكبير هي الخط الثالث، الذي يُزيّن داخل المسجد وخارجه، إلى جانب خطوط إسلامية أخرى كالخط الكوفي والمعقلي والنسخ تعليق، وهي آيات قرآنية. وقد رُمّم المبنى المذكور والزخارف بواسطة اساتذة من مختلف العصور منذ العصر القاجاري، وسُجّلت أسماء بعضهم على جدران المسجد الكبير.

الكلمات المفتاحية: همدان، العمارة، المسجد الكبير، النقوش، الآيات القرآنية.

١. دكتوراه في علم الآثار
zahra_pourshabanian@yahoo.com

بازخوانشی بر مضامین کتیبه‌های مسجد جامع همدان

مقاله پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۸/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۳/۲۳

زهرا پورشعبانیان[۱]

چکیده

در هنر و معماری ایران از گذشته تاکنون کتیبه‌ها، به‌عنوان اسناد مکتوب و ارزنده بشمار آمده‌اند. این اسناد زنده تاریخی برحسب زمان، مکان و موقعیت قرارگیریشان در بناهای گوناگون و مواد و مصالح بکار رفته در ساختشان تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند. وجود کتیبه‌ها با آیات قرآنی و اسما جلاله نگارش شده در آنها، در معماری مذهبی خصوصاً مساجد اسلامی دارای جایگاهی منحصر بفرد می‌باشد. آیات و مضامین مذهبی موجود بر روی این‌گونه کتیبه‌ها در کنار نمایان ساختن کلام زیبایی خداوند، معنای معنوی ویژه‌ای برای مسلمانان نیز داشته و یادآور مفهوم یگانه توحید و حضور خداوند است. هنگام ورود به مسجد کتیبه‌ها در همه جای بنا، بندگان را به ستایش خدا دعوت کرده و باعث درک حضور الهی خداوند در همه جا می‌گردند. از میان انبوه بی‌شمار مساجد ایران، مسجد جامع همدان به‌عنوان یکی از مساجد کهن، دارای زنجیره‌ای از تزیینات هنر و معماری سده‌های مختلف اسلامی تا دوران معاصر، به ویژه در زمینه کتیبه‌نگاری است. نوشتار حاضر، پژوهشی نظری با رویکردی تاریخی به شیوه توصیفی- تحلیلي و مستند به منابع و اسناد مکتوب کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی است و هدف آن بررسی مفاهیم کتیبه‌های مسجد جامع همدان است. این کتیبه‌ها همراه با آجرکاری و کاشی‌کاری، علاوه بر پیام و محتوای مذهبی، اعتقادی و تاریخی، جلوه‌های درخشانی از تفکرات اسلامی را نیز نمایان می‌کنند که توسط هنرمندان و خوشنویسان در گستره زمانی مختلف به انجام رسیده است. در راستای هدف فوق می‌توان نتیجه گرفت خطوط بکار رفته در کتیبه‌های مسجد جامع همدان خط ثلث است که در کنار خطوط دیگر اسلامی نظی، کوفی معقلی و نستعلیق فضای داخلی و خارجی مسجد را مزین به آیات قرآنی گردانیده است. بنای مذکور، از دوران قاجار به بعد توسط استادکاران هر عصر، مورد مرمت و هنرنمایی قرار گرفته که نام برخی از آنها بر دیوارهای مسجد جامع ثبت گردیده است.

واژگان کلیدی: همدان، معماری، مسجد جامع، کتیبه، آیات قرآنی.

۱. دکتری تخصصی باستانشناسی(اسلامی)
Zahra_pourshabanian@yahoo.com

فصل نامه علمی مطالعات بقاع و اماکن متبرکه

مقدمه

مسجد جامع از آثار زیبا و عظیم معماری دوران اسلامی در شهر همدان می‌باشد. از بررسی آثار و نوشته‌های اسلامی برجای مانده، اینگونه استنباط می‌گردد که ساختمان مسجد متعلق به قرون اولیه اسلامی است، و ساختار امروز مسجد جامع با آن چه در آغاز بوده است متفاوت است. ساختار فعلی مسجد عمدتاً در طی دوران قاجار شکل گرفته و یا مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته است. این بنای عظیم در قسمت تجاری شهر قرار گرفته که فاصله اندکی (تقریباً ۱۰۰ متر) با میدان مرکزی شهر (میدان امام) دارد. مسجد با پلانی مربع–مستطیل به شکل چهار ایوانی ناقص[۱] است. دارای صحن وسیع مستطیل شکل در میان سه ایوان در جهات جنوبی، شرقی و شمالی، چندین شبستان، گنبد یک پوش آجری، گنبدخانه، شش مناره و چند حجره قرار گرفته است. در ورودی اصلی مسجد در گذشته در جانب غربی و از جانب بازار بوده است لیکن با ایجاد بناها و ورودی جدیدی در ضلع شمالی (جانب خیابان اکباتان) ورودی اصلی به این جهت منتقل شده است، از سردر قدیمی مسجد در جانب بازار می‌توان از طریق یک هشتی به قسمت‌های مختلف مسجد وارد شد. ورودی دیگر مسجد در جهت جنوب شرقی از طرف بازار و از طریق یک دالان می‌باشد. صحن مسجد دارای حوض بزرگی در وسط، ایوان‌ها، حجره‌ها و شبستان‌هایی در اطراف است، سطح صحن حدود ۲ متر پایین‌تر از کوچه‌های مجاور واقع گردیده است. ایوان جنوبی صحن دارای دو طاق‌نمای کم عمق می‌باشد که بر بالای این ایوان، دو منار کوتاه و قطور وجود دارد؛ پشت سر ایوان فضای گنبددار مسجد واقع شده است که به همراه ایوان هسته اولیه و قدیمی مسجد را تشکیل می‌دهد و در ضلع جنوبی آن محرابی تعبیه شده است. گنبد بنا از نوع دو پوسته بوده و از نظر تناسبات معماری در خور توجه می‌باشد؛ گنبدخانه از طریق درگاه‌های جانبی به شبستان‌های ستون‌دار راه پیدا می‌کند، در طرف غربی آن شبستان گنبددار مسجد با ستون‌های متناسب سنگی قرار دارد که از طریق ورودی‌هایی به صحن و گنبدخانه راه پیدا می‌کند. در سمت غربی حیاط و مجاور شبستان فوق الذکر شبستان ستون‌دار دیگری قرار دارد، روبه‌روی ایوان جنوبی و در سمت دیگر صحن ایوان و شبستان ستون‌داری به شیوه جدید با پوشش مسطح ساخته شده و بر بالای ایوان میانی آن دو مناره تعبیه گردیده است که از الحاقات دوره اخیر است، نمای ایوان سر در جدید مسجد از خیابان اکباتان نیز دارای دو منار می‌باشد (ملازاده، محمدی، ۱۳۷۹: ۲۴۳-۲۴۴).

۱.) ایوان غربی ساخته نشده است.

۱. پیشینه پژوهشی

منابع مطالعاتی بر مبنای طرح پژوهش شامل کتاب‌های معماری و فرهنگ همدان همانند؛ ملازاده(۱۳۷۹) دایرةالمعارف بناهای تاریخی مساجد، قراگوزلو(۱۳۸۸) در کتاب هگمتانه تا همدان و غیره است که به ساختار و بافت شهری همدان و بنای مسجد جامع اشاره کرده‌اند، گروه دوم منبع مطالعاتی قرآن کریم در بررسی آیات و مضامین کتیبه‌ها است، گروه سوم شامل منابع و مقالات معاصر معماری اسلامی همانند؛ جهانپور(۱۳۷۴) در مقاله مسجد جامع همدان ، زارعی(۱۳۸۴) در مقاله مسجد جامع همدان، به معماری و تزیینات مسجد اشاره نموده‌اند و پورشعبانیان(۱۳۹۷) در مقاله بازشناسی و تحلیل معماری مسجد جامع همدان است که به بررسی ویژگی‌های شاخص معماری ، تزیینات و کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع پرداخته‌اند در هریک از منابع فوق تزیینات کتیبه‌نگاری به‌صورت اشاره و موردی بیان شده است در مقاله حاضر سعی شده به‌صورت جامع و تطبیقی محوریت کتیبه‌ها و مضامین مستند بر روی آنها عنوان گردد که تاکنون مورد بررسی هیچ پژوهشگری به طور کامل قرار نگرفته است، و با توجه به مرمت‌های صورت گرفته در هر سال این بررسی یک مستندنگاری دقیق خواهد بود.

۲. روش پژوهش

مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی جامع دیدگاهی روشن و جامعی نسبت به موضوع در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد، بر این مبنا اسناد و متون قرآنی، معماری و هنر در راستای موضوع مورد مطالعه میدانی قرار گرفته است، و داده‌های حاصل از مطالعات با استفاده از روش تحلیلی-توصیفی بیان گردیده است.

۳. کتیبه‌های مسجد جامع همدان

کتیبه‌های مسجد جامع همدان، بر نقاط اصلی و محوری بنا با مصالحی از آجر، کاشی و بعضاً تلفیقی از مصالح مذکور بر عناصر مختلف معماری مانند؛ سردر، هشتی، صحن، ایوان‌های سه‌گانه، حجره‌ها و شبستان‌ها و محراب داخل شبستان با خطوط کوفی، ثلث و نستعلیق اجرا شده‌اند. مضامین کتیبه‌ها شامل تاریخ ساخت یا مرمت بنا، نام استادکاران، آیات قرآن، اسما جلاله خداوند و اسما معصومین میباشد. کتیبه‌های مسجد جامع همدان بر حسب موقعیت قرار گیرشان در چند بخش به شرح زیر مورد بررسی قرار گرفته است:

۱-۳. مجموعه کتیبه‌های سردر و ایوان‌های ورودی

۱-۱-۳. کتیبه مدخل غربی

این ورودی مشرف به راسته معروف قنادان و نخودبریزها در بازار است. پشت این سردر ورودی، هشتی قرار دارد؛ که شامل محوطه‌ای باز می‌باشد که از جهات شمالی و جنوبی به شبستان‌های

حاج‌محمدطاهر و دارالشتا راه دارد. بر فراز این فضای هشت ضلعی، گنبدی ایجاد شده که مزین به کاربندی زیبایی از ترکیب آجر و کاشی فیروزه‌ای‌رنگ می‌باشد.
کتیبه نخست مدخل غربی؛ کتیبه‌ای کوچک از سنگ در داخل این هشتی نصب شده که نام «استاد حسین» بر آن حک شده است، و می‌توان احتمال داد که استاد کار این فضای ورودی بوده است (زارعی؛ ۱۳۸۴: ۸۸). (تصویر۱)

تصویر ۱: نام استاد حسین در کتیبه مدخل ورودی غربی؛ نگارنده؛ ۱۳۹۶

کتیبه دوم مدخل غربی؛ در فضای داخلی هشتی و در قسمت میانی قوس طاق مشرف به صحن حیاط ایجاد شده است. کتیبه مذکور به خط کوفی بنایی نگاشته شده است. کلمات کتیبه متشکل از اسما جلاله الله، محمد و علی است، که در قالب کاشیهای لعابدار فیروزهای و لاجوردی در زمینه آجری اجرا گردیده است(تصویر۲).

تصویر ۲: اسما جلاله الله، محمد و علی مدخل غربی مشرف به صحن؛ نگارنده؛ ۱۳۹۶

کتیبه سوم جبهه غربی صحن؛ در دو طرف مدخل ورودی غربی در قالب دو کتیبه مستطیل شکل اجرا گردیده است. کلمات کتیبه مانند فضای ورودی متشکل از اسما جلاله الله، محمد و علی به

خط کوفی بنایی در قالب کاشیهای لعابدار فیروزهای و لاجوردی که در زمینه آجری اجرا گردیده است(تصویر۳).

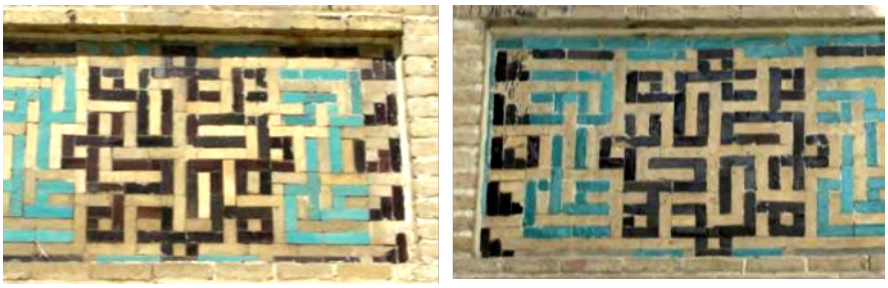

تصویر۳: کتیبه‌های کوفی مزین به اسما الله، محمد و علی در جبهه غربی صحن؛ نگارنده؛ ۱۳۹۶

۲-۱-۳.کتیبه مدخل شرقی

در ضلع شرقی، از جانب خیابان اکباتان مدخلی به جانب مسجد باز می‌شود که به لحاظ قرارگیری در محیط پر رفت و آمد خیابان امکان برقراری ارتباطات مسجد با فضاهای کاربردی اطراف را فراهم می‌آورد. طاق میانی و دو فضای مستطیل شکل در دو سوی آن سه فضای مجزا در تزیینات کتیبه نگاری مدخل شرقی را تشکیل داده است.

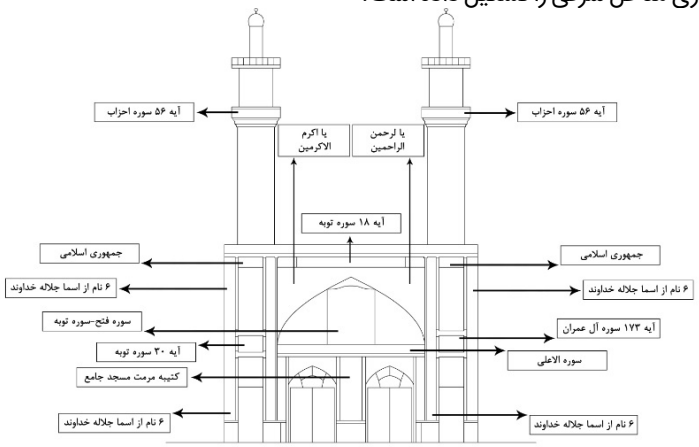

تصویر۵: مکان قرار گیری کتیبه ها در مدخل شرقی؛ نگارنده؛ ۱۳۹۷

کتیبه نخست؛ در قسمت بالای سر در مذکور (آیه ۱۸ سوره توبه)؛ « إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللهِ مَنْ آمَنَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللهَ فَعَسَى أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ » مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و

زکات داده و جز از خدا نترسیده‌اند پس امید است که اینان از راه‌یافتگان باشند. به خط ثلث و رنگ سفید بر زمینهای از کاشی لاجوردی نقش بسته است.(تصویر۶)

تصویر۶: کتیبه کاشیکاری سر در ورودی مدخل شرقی ؛ نگارنده، ۱۳۹۶

کتیبه دوم؛ در نوار تزیینی سمت چپ طاق میانی، در کتیبه‌ای مستطیل شکل از جنس کاشی به خط نستعلیق و رنگ سفید (آیه ۳۰ سوره توبه)؛ «وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ»؛ و یهود گفتند: عُزَیر پسر خداست و نصاری گفتند: مسیح پسر خداست! این سخنی است که تنها بر زبان می‌رانند و با گفتار و کیش کافران مشرک پیشین نزدیکی و مشابهت دارند، خدا آنها را هلاک و نابود کند! آنان را (از حق) به کجا می‌گردانند؟! بر زمینه از کاشی لاجوردی با تزیینات اسلیمی به رنگ سبز، زرد، آبی فیروزه‌ای، آبی لاجوردی و قرمز موجود است. (جدول ۱)

کتیبه سوم؛ در نوار تزیینی سمت راست طاق میانی، در کتیبهای مستطیل شکل از جنس کاشی به خط نستعلیق و رنگ سفید (آیه ۱۷۳ سوره آل عمران)؛ «الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ»؛ همان کسانی که [برخی از] مردم به ایشان گفتند مردمان برای [جنگ با] شما گرد آمده اند پس از آن بترسید و[لی این سخن] بر ایمانشان افزود و گفتند خدا ما را بس است و نیکو حمایتگری است. بر زمینه از کاشی لاجوردی با تزیینات اسلیمی و رنگهایی مشابه کتیبه پیشین موجود است.(جدول ۱)

مجموعه کتیبه‌های چهارم؛ در دو نوار تزیینی ۲۴ نام از اسما جلاله خداوند به خط ثلث و رنگ سفید در زمینه‌ای از آبی لاجوردی و تزیینات کاشی هفت رنگ فضای مدخل شرقی را مزین ساخته است. متاسفانه برخی از کتیبه‌ها در زیر سازه‌های ساختمانی مغازه‌های جنب مسجد پنهان شده‌اند(جدول۱)

کتیبه پنجم؛ در روی دو منار نسبتاً مرتفع ورودی مدخل شرقی مسجد جای گرفته است، بدنه مناره‌ها پوشیده از تزیینات کاشی‌کاری است. در قسمت ساقه مناره‌ها اسما جلاله الله، محمد و علی به خط کوفی بنایی در قالب کاشی‌های سفید رنگ در زمینه فیروزه‌ای زینت بخش مناره‌های مسجد گردیده است. در نوار تزیینی زیر گلدسته نیز کتیبه‌ای به خط ثلث نگاشته شده که حاوی(آیه ۵۶ سوره احزاب)؛ «إِنَّ اللهَ وَ مَلائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَ سَلِّمُوا تَسْلِيماً»؛خدا و فرشتگانش بر پیامبر درود می‌فرستند؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، بر او درود فرستید و [در برابر اوامر او] کاملاً تسلیم باشید. است(جدول ۱)

کتیبه ششم؛ در فضای داخلی طاق میانی قرار گرفته است. در قسمت پاطاق کتیبه‌ای به صورت نواری مستطیل شکل به خط ثلث و به رنگ سفید که حاوی (آیه ۱-۱۹ سوره الاعلی) بر آن نقش بسته است،

فضای داخلی طاق را مزین ساخته است.(جدول ۱)
کتیبه هفتم؛ در بالای کتیبه پیشین، کتیبه دیگری به خط نستعلیق و رنگ سفید بر زمینه آبی لاجوردی وجود دارد، که مشتمل بر آیاتی از (آیه ۱ سوره فتح)؛ «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا»؛ (ای رسول ما غم مدارکه) البته ما تو را به فتح آشکاری فیروز می‌گردانیم (که نه بس شهر مکّه بلکه شهر دلهای اهل عالم را فتح کنی) و حدیث شریفی از پیامبر اکرم(ص) در خصوص نماز اول وقت و توبه قبل از مرگ می‌باشد.
کتیبه هشتم؛ در نوار مستطیل شکل عمودی در حد فاصل دو درب ورودی جای گرفته است و حاوی مطالبی در خصوص مرمت ضلع شرقی مسجد به خط نستعلیق سفید رنگ بر زمینه آبی لاجوردی با تزیینات کاشی هفت رنگ است.

۳-۱-۳.مجموعه کتیبه‌های هشتی مدخل شرقی

ورودی شرقی همانند ورودی‌های دیگر مسجد از طریق هشتی مزین به کاشی‌کاری فیروزه‌ای که آیات قرآنی بر آن حک شده و راهرویی در ادامه به صحن مسجد متصل می‌شود.
*کتیبه نخست؛ در فضای داخلی هشتی مذکور در قسمت گلوبندی گنبد هشتی در نوار مستطیل شکلی (سوره جمعه) به خط ثلث و به رنگ سفید بر زمینه‌ای از کاشی‌های لاجوردی نقش گردیده است(جدول ۱)
مجموعه کتیبه‌های دوم؛ شامل چهار کتیبه در کادرهای مستطیل شکل عمودی با انبوهی از تزیینات کاشی هفت رنگ می‌باشد، که در فضای داخلی هشتی جای گرفته است(جدول ۲)
الصّـــــلاةُ عمـــــودُ الـــدّیـــــن؛ نماز ستون دین است
کتیبه بالا نام؛ امام جعفر صادق(ع) و امام موسی کاظم(ع)
فإن قُبلت قُبِل ماسِواها؛ اگر نماز قبول شد بقیه اعمال پذیرفته مي شود
کتیبه بالا نام؛ جل جلاله الله و محمد رسول الله
وإن رُدَّت رُدَّ ما سواها؛ اگرد شد بقیه اعمال نیز پذیرفته نیست
کتیبه بالا نام، امام علی النقی(ع) و امام حسن عسکری (ع)
إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا؛ ما تو را پیروزی بخشیدیم چه پیروزی درخشانی.
کتیبه بالا نام؛ امام حسن(ع) و امام حسین(ع)
درب‌های جانبی به فضای مسجد و فضای مخصوص هیت امنا نیز در کادر تزیینی بخش فوقانیشان دارای کتیبه‌های بانام فاطمه و امام علی (ع) – امام سجاد(ع) و امام محمد باقر – قائم آل محمد و امام مهدی (عج) می‌باشد.

کتیبه نوار تزیینی سمت چپ مدخل شرقی	
کتیبه نوار تزیینی سمت راست مدخل شرقی	
کتیبه طاق میانی مدخل شرقی	
کتیبه طاق میانی مدخل شرقی	
کتیبه مرمت ضلع شرقی مسجد	

کتیبه داخل هشتی ضلع شرقی
جدول ۱: کتیبه‌های مدخل شرقی؛ نگارنده؛ ۱۳۹۶

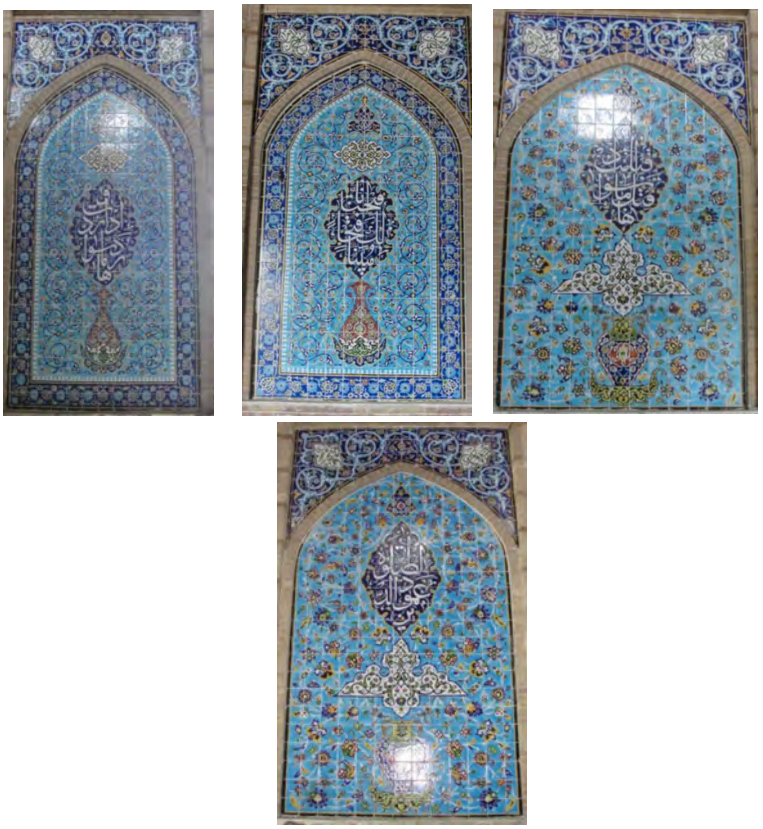

جدول ۲: کتیبه‌های هشتی ضلع شرقی؛ نگارنده؛ ۱۳۹۶

۲ـ۳. مجموعه کتیبه‌های ایوان جنوبی و گنبدخانه

۱ـ۲ـ۳. کتیبه ایوان جنوبی

قدیمی‌ترین قسمت بنای مسجد جامع همدان ایوانی رفیع در جبهه جنوبی با دو منار کوتاه در دو طرف آن مي‌باشد. طاق وسیع سقفی ایوان چون پاره گنبدی چهره به آسمان شهر گشوده است. عرض ایوان درحدود ۱۳/۲۰ متر و عمق آن در حدود ۸/۴۰ متر است و ارتفاع آن در حدود ۱۵/۳۰ متر مي‌باشد(تاج بخشیان و همکاران، ۱۳۸۷: ۳۷).

کتیبه نخست؛ در سینه ایوان رسمي بندی زیبایی قرار دارد، که در میانه سقف ایوان در نقطه‌ای که از هر گوشه حیاط دیده می‌شود با کاشی فیروزه‌ای نام مقدس الله و اسامی پنج تن (محمد، علی، فاطمه، حسن و حسین) و رقم رجب ۱۲۵۳ هجری قمری که تاریخ بنای ایوان است نگاشته شده است. این تاریخ مقارن سلطنت فتح علی‌شاه قاجار می‌باشد(تصویر۷)

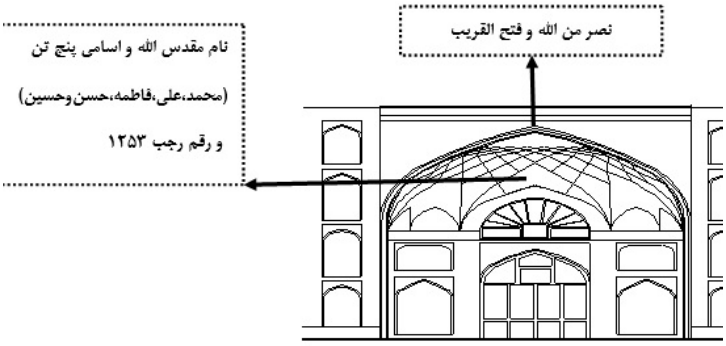

تصویر ۷: مکان قرار گیری گتیبه های ایوان جنوبی

کتیبه‌های گنبدخانه

شبستان مربع شکل گنبددار، هسته اولیه و قدیمی‌ترین قسمت مسجد است که در پشت ایوان جنوبی قرار دارد گنبد خوش ترکیب آن از نظر تناسبات معماری، عظمت، عرض دهانه و حجم فضای داخلی بسیار مهم و در خور توجه بوده است. این شبستان را مردم همدان به نام طاق بزرگ یا حاج روح الهی می‌شناسند. در دیوار سمت قبله، محرابی وسیع و متناسب با شبستان ساخته شده است. کتیبه نخست گنبدخانه در داخل شبستان قرار دارد، کتیبه گلوبندی به رنگ قهوه‌ای مایل به زرد (حد فاصل تبدیل شدن کثیر الاضلاع به دایره) می‌باشد که با عرض ۴۰ سانتی‌متر با کاشی هفت‌رنگ و با خط زیبای ثلث برجسته و به رنگ سیاه سوره مبارکه جمعه و در ادامه بخشی از سوره مبارکه توبه و در انتها سوره مبارکه آیه الکرسی را به نمایش درآورده است. کتیبه به خط حاج شیخ علی مذبوح یکی از روحانیون خوش ذوق همدان است. کار ساخت، طراحی و نصب این کتیبه زیبا به اواخر دوره قاجار برمی‌گردد (تصویر ۸)

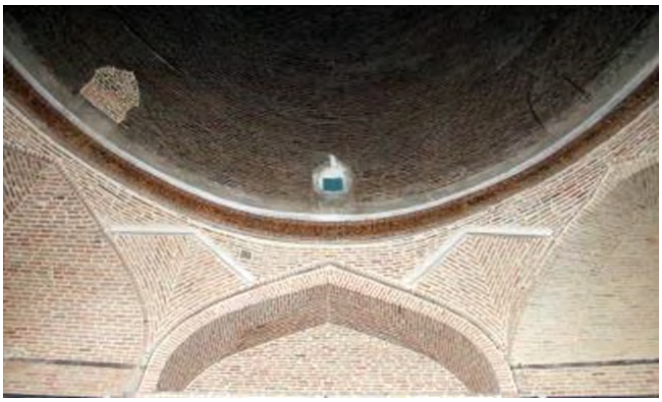

تصویر ۸: کتیبه گلوبندی گنبد؛ نگارنده؛ ۱۳۹۶

۲ـ۲ـ۳.کتیبه‌های محراب

در دیوار سمت قبله، محرابی وسیع و متناسب با شبستان ساخته شده است؛ محراب در حاشیه‌ای گسترده دارای کاشی‌کاری زیبایی است و آیاتی از قرآن مجید با خط ثلث و استفاده از انواع رنگ‌ها به محراب زیبایی خاصی بخشیده است(تصویر ۹)

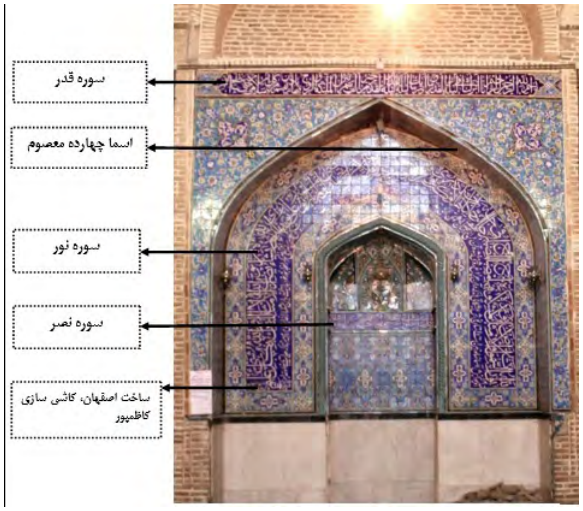

تصویر ۹: محل قرار گیری کتیبه های محراب

۳-۳. مجموعه کتیبه‌های ایوان شمالی

ایوان مذکور در ضلع شمالی و مقابل ایوان اصلی مسجد (ایوان جنوبی)، واقع گردیده است. سابقاً در این محل شبستان معروف به چهل ستون واقع بوده است که در اثر بی‌توجهی و نفوذ رطوبت به مرور زمان رو به ویرانی نهاد است و فضایی مذکور جانشین آن گردیده است. شبستان فعلی دارای ایوانی بزرگ می‌باشد که به تقلید از ایوان اصلی ساخته شده است، و فضایی داخلی آن با کاشی‌های لاجوردی زیبایی مزین به آیات کلام الله تزیین گردیده است(جهانپور، ۱۳۷۴: ۸۱)، (تصویر ۱۰-۱۱)

مناره سمت چپ؛ سنه ۱۴۱۴ هجری قمری، معمار حاج سید علی موسوی، اثر حاج اکبر پنجه پور

- مناره سمت راست؛ (آیه ۱۴۴ سوره بقره)؛ «قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ»، ما گرداندن رویت را در [جهت] آسمان [چون کسی که به انتظار مطلبی باشد] می بینیم؛ پس یقیناً تو را به سوی قبله ای که آن را بپسندی برمی گردانیم؛ پس رویت را به سوی مسجد الحرام گردان؛ و [شما ای مسلمانان!] هر جا که باشید، روی خود را به سوی آن برگردانید. و مسلماً اهل کتاب می دانند که این تغییر قبله [از بیت المقدس به کعبه] از سوی پروردگارشان [کاری] درست و حق است؛ [زیرا در تورات و انجیلشان خوانده اند که پیامبر اسلام به دو قبله نماز خواهد خواند] و خدا از آنچه [بر ضد پیامبر و مؤمنان] انجام می دهند، بی خبر نیست
- کتیبه سمت راست ایوان شمالی (آیه ۱۵۳ سوره بقره)؛ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ»؛ ای اهل ایمان از صبر و نماز [برای حل مشکلات خود و پاک ماندن از آلودگی ها و رسیدن به رحمت حق] کمک بخواهید زیرا خدا با صابران است.
- کتیبه سمت چپ ایوان شمالی (آیه ۴۵ سوره عنکبوت)؛ «اتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ»؛ (ای رسول ما) آنچه را که از کتاب (آسمانی قرآن) بر تو وحی شد (بر خلق) تلاوت کن و نماز را (که بزرگ عبادت خداست) به جای آر، که همانا نماز است که (اهل نماز را) از هر کار زشت و منکر باز می‌دارد و همانا ذکر خدا بزرگ‌تر (و برتر از حدّ اندیشه خلق) است، و خدا به هر چه (برای خشنودی او و به یاد او) کنید آگاه است.
- کتیبه بازسازی کاشی‌کاری ایوان شمالی به خط نستعلیق بر زمینه لاجوردی؛ در هفتمین سال انقلاب جمهوری اسلامی ایران به رهبری حضرت امام خمینی ۱۳۶۵ هجری شمسی کاشی‌کاری شبستان شهید مدنی انجام گردید. ۱۴۰۶ هجری قمری.
- ذکر صفات خداوند؛ کتیبه‌های مذکور در کادر مستطیل شکل عمودی و به صورت قرینه در دو سوی ایوان‌های وابسته به ایوان اصلی وجود دارد.
- کتیبه طاق میانی ایوان شمالی (آیه ۵۹ سوره نسا)؛ «يا أَيُّهَا الَّذينَ آمَنُوا أَطيعُوا اللهَ وَ أَطيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنازَعْتُمْ في شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللهِ وَ الرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ ذلِكَ خَيْرٌ وَ أَحْسَنُ تَأْويلاً»؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید!

اطاعت کنید خدا را! و اطاعت کنید پیامبر [خدا] و پیشوایان [معصوم] خود را. و هرگاه در امری نزاع داشتید، آن را به خدا و پیامبر باز گردانید [و از آن‌ها داوری بطلبید] اگر به خدا و روز رستاخیز ایمان دارید. این [کار برای شما] بهتر، و عاقبت و پایانش نیکوتر است. عمل استاد اکبر پنجهپور، ساخت کاشی‌سازی ۷ رنگ اصفهان.

- در قسمت فوقانی کتیبه پیشین کتیبه‌ای مزین به نام **یا الله** زینت بخش فضای طاق میانی گردیده است.
- کتیبه طاق اصلی ایوان شمالی مشتمل بر سوره فجر به خط ثلث است.

کتیبه‌های تزیینی طاق اصلی ایوان شمالی

- ❖ يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ وَ الأَبْصَار
- ❖ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ(آیه ۲۵۵ سوره بقره)
- ❖ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الأَرْض (آیه ۱۲ سوره الطلاق)
- ❖ يَا مُدَبِّرَ اللَّيْلِ وَ النَّهَار
- ❖ الصَّلاةُ عَمودُ الدّين
- ❖ الصَّلاةُ مِعرَاجُ المُؤمِن

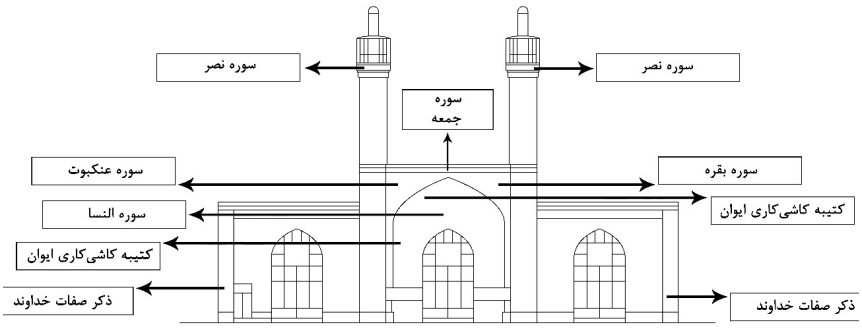

تصویر ۱۰: مکان قرار گیری کتیبه‌های ایوان شمالی؛ نگارنده ۱۳۹۶

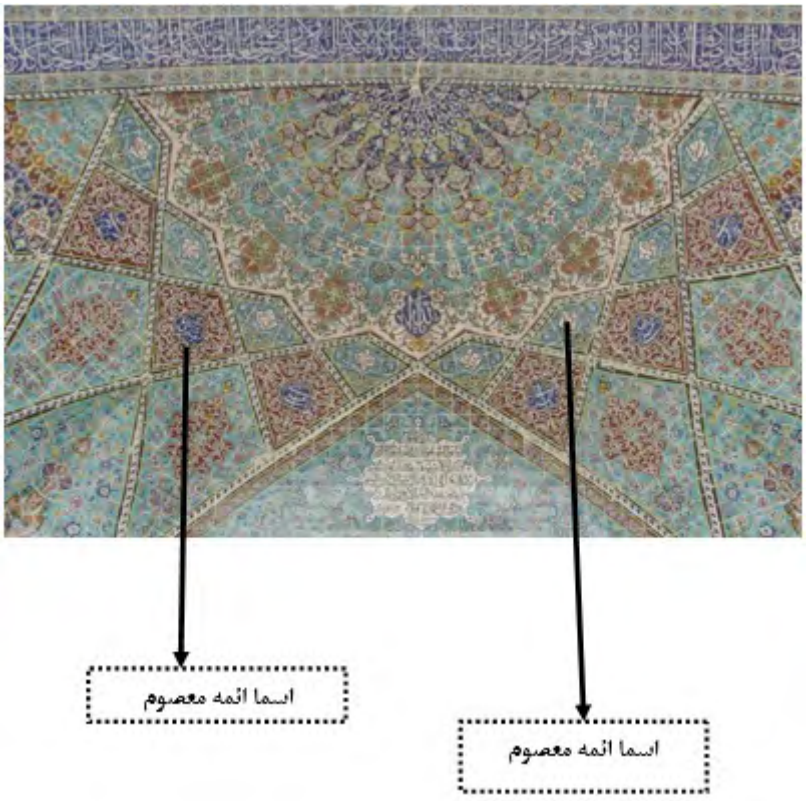

تصویر ۱۱: مکان قرار گیری کتیبه‌های نام ائمه معصوم در ایوان شمالی؛ نگارنده؛ ۱۳۹۶

۴-۳. کتیبه سنگاب مسجد جامع

یکی از آثار مهم و قدیمی مسجد که همزمان با ساختمان ایوان اصلی (ایوان جنوبی) ساخته شده است؛ سنگاب می‌باشد که از سنگ تیره خاکستری رنگ یکپارچه تراشیده شده است و نمای بیرونی آن حاوی نقوش و خطوط برجسته بسیار زیبایی است. قطر دهانه سنگاب ۱ متر و عرض دیواره آن ۱۳ سانتیمتر می‌باشد. این سنگاب بزرگ و جالب در گوشه دهلیز ورودی مسجد مجاور سر در غربی یعنی مدخل اصلی مسجد قرار داشته است، در حاشیه نمای بیرونی آن دور تا دور ابیاتی به خط زیبای نستعلیق کنده‌کاری شده است و در بیتی به نام واقف آن خادم الدین جناب قدس مدار حاجی الواقف المحمد خان قبل ا ..... زین خیر عنوان گردیده است و تاریخ (۱۲۵۱ هجری) بر آن حک گردیده است. تاریخ مذکور دو سال پیش از تاریخ مسطور بر سقف ایوان است و اینگونه مشخص

می‌گردد که در سال ۱۲۵۱ هجری ساختمان به مرحله‌ای رسیده بوده که (حاجی محمد خان) بانی خیر یک چنین سنگابی گشته و آن را در آنجا قرار داده است (قراگوزلو، ۱۳۸۸: ۱۲۸-۱۲۹). (جدول ۲)

سنگاب مسجد جامع	
ابیات مربوط به واقف سنگاب مسجد جامع	
جدول ۲؛ آرشیو مرکز اسناد سازمان حوزه هنری استان همدان	

نتیجه گیری

مسجد جامع به جهت موقعیت قرارگیری خاص خود و ارتباط؛ با بازار سنتی از گذشته تاکنون مورد توجه بوده است. وسعت مسجد جامع؛ به‌عنوان بزرگترین مسجد در استان سبب گردیده تزیینات کتیبه‌نگاری ویژه‌ای را دارا باشد. تزیینات کتیبه نگاری مسجد جامع نشانگر دوره‌ای از تحولات ساختاری می‌باشد که عمده این تحولات از دوران قاجار آغاز گردیده و تا دهه‌های اخیر ادامه داشته است. به طور کلی کتیبه‌های مسجد جامع همدان در راستای بیان مفهوم ساختاری بنا ساخته و پرداخته شده است. زیرا از آیات و روایات و اسامی الهی که مرتبط با نماز و عبادت و تعمیر مساجد است، فراوان بهره گرفته شده است. به صورت جزیی مضامین کتیبه‌ها، شامل سوره‌ها به صورت کامل و یا آیات قرآن کریم، احادیث پیامبر، اسماء الهی، نام های پیامبر اکرم و ائمه معصوم، اسامی بانیان و برخی از کاشی‌کاران و معماران است. اغلب کتیبه‌ها در مدخل شرقی، ایوان جنوبی و ایوان شمالی متمرکز است. یکی از دلایل تمرکز کتیبه‌ها در فضاهای مذکور رفت و آمد و تجمع بیشتر مردم و نمازگزاران در این قسمت‌ها است. مجموعه کتیبه‌ها با قلم‌های مختلف نوشته شده، اما قلم بکار رفته در غالب کتیبه‌های قرآنی ثلث است که با رنگ سفید بر زمینه لاجوردی و فیروزه‌ای نگارش یافته است. قلم مورد استفاده در کتیبه‌های مربوط به مرمت ساختمان مسجد و یا اسما معصومین نیز نستعلیق است، البته از خط کوفی بنایی نیز در مکان‌های مناسب نظیر مدخل غربی بهره گرفته شده است. مستندسازی این اسناد زنده و ارزشمند تاریخی در راستای نمایان ساختن سیر تحولات هنری و معماری مربوط به آن از اهمیت زیادی برخوردار است، لیکن تاکنون مورد مطالعه و تک نگاری جامعی قرار نگرفته بود. در این مقاله هدف معرفی کتیبه‌ها و مضامین آنها بوده است.

کتاب‌نامه

. ***قرآن کریم***
. پورشعبانیان، زهرا- محمد مرتضایی و هایده خمسه (۱۳۹۷). «بازشناسی و تحلیل معماری مسجد جامع همدان»، ***فصل‌نامه علمی پارسه***، ۲(۵)، صص: ۱۱۱-۱۲۶
. تاجبخش، امین و همکاران (۱۳۸۷).***مرمت ایوان جنوبی مسجد جامع همدان***،(طرح)،همدان، سازمان میراث فرهنگی.
. جهانپور، علی (۱۳۷۴). «مسجدجامع همدان»، ***فصل‌نامه فرهنگی، اجتماعی***، ۱(۴)، صص: ۷۸-۸۲.
. زارعی، محمد ابراهیم، (۱۳۸۴). «مسجد جامع همدان»، ***فصل‌نامه فرهنگ همدان***، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان همدان، ۵(۲۳-۲۴)، صص: ۸۲-۸۹.
. قراگزلو، غلامحسین (۱۳۸۸). ***هگمتانه تا همدان***، تهران، انتشارات اقبال.
. ملازاده، کاظم؛ مریم محمدی (۱۳۷۹). ***دایرةالمعارف بناهای تاریخی***، پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی ایران در دوره اسلامی، ج۳ مساجد، تهران: انتشارات حوزه هنری.